

ЛІКВІДАЦІЯ ОРГАНАМИ ДЕРЖБЕЗПЕКИ УСРР ОПОЗИЦІЙНИХ ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ У 1920-х рр.

У статті досліджується участь органів держбезпеки у ліквідації опозиційних Компартії політичних партій та громадських організацій в УСРР у 1920-х рр. Акцентується увага на взаємодії ДПУ УСРР, партійних та радянських органів.

Ключові слова: ДПУ УСРР, політична опозиція, політичні партії, політичні репресії, державний терор.

Контроверзи радянського суспільства 1920-х рр. засвідчили існування двох протилежних тенденцій громадсько-політичного життя — спроби демократизації та формування основи для всевладдя верхівки Комуністичної партії, а згодом і диктатури Й. Сталіна. Вчені акцентували увагу на ліквідації засад «воєнного комунізму», «революційної доцільності» і, водночас, обмеженні проголошених більшовиками прав і свобод людини та громадянина, знищенні політичної опозиції, жорстокості каральної політики. Відсутність широкої соціальної бази для економічних та політичних реформ, обґрунтування можливості швидкого переходу до соціалізму, призвело до абсолютизації очільниками Компартії насилля як методу розбудови «держави-комуни».

Дослідники громадсько-політичного життя в СРСР та УСРР намагалися реконструювати процеси поточної діяльності політичних партій та громадських організацій, різноманітність нюансів їхніх стосунків із компартійними осередками та радянськими установами¹. Протягом кінця 1990–2000-х рр. опубліковано чимало документальних збірників про діяльність політичних партій та організацій наприкінці XIX–XX ст.². Видавництво «Российская политическая энциклопедия» започаткувала серію «Политические партии России. Конец XIX — первая треть XX века. Документальное наследие».

Загалом в історіографії діяльності опозиційних Компартії політичних партій та громадських організацій органи державної безпеки згадуються лише у контексті карального інструменту більшовицьких очільників³. Тому у статті розглянемо роль органів державної безпеки у становленні компартійної гегемонії та ліквідації політичної опозиції протягом 1920-х рр.

Одним із прогнозованих наслідків економічної лібералізації керівництво СРСР визнавало поширення діяльності соціал-демократичних партій та посилення політичної опозиції й інакодумства. Але В. Ленін та його оточення вважали одним із головних чинників завоювання та утримання влади наявність жорстко централізованої партії. Більшовики намагалися у короткий термін змінити не лише принципи державного управління (створення системи рад) та економіки (націоналізація засобів виробництва), а й перебудувати/змінити

психологію особистості. Проте представники соціал-демократичних та соціалістичних партій наполягали на еволюційному шляху розвитку соціалізму, зокрема, дотриманні демократичних засад у розбудові соціалістичного суспільства.

Постійно дискутуючи про принципи державотворення, більшовицькі керівники спочатку мирилися із політичними союзниками у боротьбі із самодержавством. Однак, після захоплення влади союзники перетворилися на політичних опонентів, а згодом — на ворогів. Боротьба із колишніми союзниками ускладнювалася кількома обставинами. По-перше, спільність походження та ідеологічних засад, по-друге, спільна підпільна робота проти царизму, по-третє, традиційна популярність серед інтелігенції та селянства, по-четверте, особисті дружні, іноді і родинні стосунки змушували більшовиків певний час маневрувати.

Курс більшовиків на негайний «комуністичний штурм» лише загострив політичний конфлікт. Вважаючи інші пропозиції щодо розбудови соціалістичного суспільства проявами «дрібнобуржуазної демократії», більшовики вирішили проводити не лише ідеологічну боротьбу. До протистояння з політичними опонентами, що, на думку керівників РКП(б), стали «ворогами диктатури пролетаріату», вони залучили органи держбезпеки. Спрямування таємної партійної поліції на ліквідацію політичних опонентів та створення монопартійної системи в СРСР остаточно означило її як інструмент вищого політичного керівництва компартії.

Спочатку боротьбою з політичними опонентами займався відділ по боротьбі з контрреволюцією, потім секретний відділ ВЧК. Із створенням у червні 1919 р. секретно-оперативного відділу (з січня 1921 р. — секретно-оперативне управління) розпочалася робота на припинення функціонування «антирадянських політичних партій і груп». Даний термін використовувався щодо всіх громадсько-політичних структур, які намагалися пропонувати альтернативний «диктатурі пролетаріату» шлях розвитку.

Організаційна структура секретного відділу секретно-оперативного управління охоплювала політичні напрями, визначені лідерами РКП(б) як «ворожі». Так, 1-е відділення займалося анархістами, 2-е — меншовиками, 3-є — правими есерами, 4-є — правими партіями, 5-є — лівими есерами, 6-є — духівництвом, 7-є — іншими партіями, 8-є — агентурне, 9-є — єврейські партії⁴.

Партійно-радянське керівництво вимагало від чекістів всебічної поінформованості в усіх сферах діяльності політичних партій й організацій, з'ясування громадянської позиції, особистих якостей керівників її центральних і місцевих органів. Тому від агентури та інформаторів, які працювали у середовищі політичних партій та громадських організацій, вимагалася висвітлення внутрішньопартійних дискусій, суперечок (аби в подальшому це можна було використати для нейтралізації основних політичних фігур у партії); збір інформації особистого характеру про активних членів партії, їхні звички та взаємовідносини між собою тощо; інформування про вплив політичних партій на певні соціальні групи населення; збір інформації про зв'язки політичних партій з іншими регіонами; сприяння розпаду місцевих організацій політичних партій і організацій.

Аналізуючи інформаційно-аналітичні зведення керівників ДПУ УСРР та його місцевих апаратів 1920-х рр., можна визначити перелік політичних партій та громадських організацій, що боролися за вплив в українському суспільстві. Зокрема, меншовики, українські есери і комуністи, анархісти, єврейські партії та організації.

У робітничому середовищі України, за висновком ДПУ УСРР, впливовою політичною силою залишалася Російська соціал-демократична робітничка партія. На початок 1920 р. її члени очолювали ряд профспілок, мали своїх прибічників у середовищі залізничників, робітників, кустарів, інтелігенції⁵. Тому на початку березня 1921 р. чекісти організували масову операцію з арешту членів меншовицьких осередків, звинувачених у «контрреволюційній діяльності». За даними меншовиків протягом березня 1921 р. заарештували понад 1400 осіб, зокрема, у Катеринославі — 200 осіб, Харкові — 100, Одесі — 80, Києві — 75, Кременчуці — 36, на Донбасі — 350 осіб⁶.

Хоча хвиля репресій, що прокотилася протягом лютого-березня 1921 р., зменшила активність членів РСДРП, політичне керівництво знову доручало чекістам рішуче посилити тиск на соціал-демократів: політично неблагонадійні особи бралися на облік; за ними встановлювався постійний нагляд; збиралася компрометуюча інформація. Так, у лютому 1922 р. керівництво Полтавського губерньського відділу ДПУ констатувало, що у регіоні налічувалося понад 60 членів РСДРП, з них 20 осіб проживало у м. Полтаві. Меншовики не виявляли політичної активності, однак, знаходилися під постійним агентурним наглядом. Так, інформатори встановили, що меншовик Маркман регулярно отримував з-за кордону «Социалистический вестник»; харківський меншовик Пумме відвідував авторитетних у минулому полтавських однопартійців⁷.

Діяльність співробітників ДПУ спонукала членів РСДРП проводити нелегальну роботу. Зокрема, подільські чекісти у звіті за 1–15 березня 1922 р. повідомляли керівництво ДПУ УСРР: «меншовики продовжують свою діяльність, збираються на квартирі у відомі дні, де читають різні доповіді і реферати». Співробітники інформаційного відділення Подільського губвідділу ДПУ відзначили, зокрема, активну позицію меншовика Гольдберга на зборах друкарів з нагоди збільшення тарифних ставок. У промові він акцентував увагу на «неправильній політиці Радянської влади», аргументуючи це заявою О. Шляпникова та О. Коллонтай до Комінтерну. Промова отримала підтримку у робітників, які після зборів у розмовах захоплювалися правдивістю аргументації. Керівництво ДПУ УСРР 25 березня 1922 р. санкціонувало арешт активних подільських меншовиків Гольдберга, Лупинського, Іоффе³⁷.

Інформація, яку отримували очільники Компартії від ДПУ, спонукала до удосконалення та поглиблення взаємодії апаратів держбезпеки та партійних органів. Так, 4 червня 1923 р. ЦК РКП(б) у директиві губкомам і обкомам відзначив: «при повному розгромі і дезорганізації ліберально-буржуазних партій [...] партія меншовиків є зараз єдиною організацією, яка хоче розгорнути роботу по всій території Союзу республік, яка має певний нелегальний апарат, яка має певні засоби [...] і яка зберегла деякі зв'язки серед робітників, молоді і

студентства. Ця обставина робить партію меншовиків на нинішній час найбільш значною силою на політичній арені, яка працює у напрямку буржуазної контр-революції».

Членів РКП(б) зобов'язали за умови активізації меншовиків у порядку партійної дисципліни повідомляти органи ДПУ. Керівники партійних радянських, кооперативних, профспілкових органів мали допомагати ДПУ у вилученні меншовиків з установ та організацій системи НКШС, НКПоштелю, НКПраці, НКВТ, НКЗС, а також із трестів та вузів. Партійні комітети були повідомлені, «що по лінії ДПУ також видані спеціальні інструкції на предмет боротьби з меншовиками. Партійним комітетам пропонувалося звернути особливу увагу на безперечне здійснення цих директив і надати всіляку допомогу органам ДПУ»⁸.

22 вересня 1923 р. секретар ЦК КП(б)У Д. Лебідь направив листа губкомам партії та голові ДПУ УСРР В. Балицькому, де наголошував на політичній витримці і просив не квапитися, не підштовхувати меншовиків, «щоб процес саморозпуску був природнім, масовим». Співробітникам ДПУ наказувалося вести спостереження особливо за інтелігенцією, [...] але не припускаючи втручання ДПУ у сам перебіг справ меншовиків»⁹.

Політичне переслідування прискорило процес розпаду РСДРП. У лютому 1924 р. Всеукраїнський з'їзд соціал-демократів ухвалив постанову про остаточну ліквідацію меншовицьких осередків в Україні та позбавлення закордонної організації повноважень від українських організацій РСДРП.

Незважаючи на юридичне оформлення розпаду РСДРП, політбюро ЦК КП(б)У постановою від 8 лютого 1924 р. зобов'язало ДПУ УСРР продовжити і посилити боротьбу з діяльністю залишків меншовицьких організацій, не припустити можливості їх подальшого організаційного оформлення¹⁰.

Іншою впливовою політичною силою на початку 1920-х рр. була Українська комуністична партія. Інформації про її поточну діяльність, особливо місцевих осередків, поки обмаль. Здебільшого дослідниками вивчалися біографії та діяльність її окремих керівників, що згодом стали членами КП(б)У. Тому інформаційно-аналітичні звіти підрозділів центрального і місцевих апаратів ДПУ УСРР у ряді випадків залишаються одним з нечисленних джерел для реконструкції діяльності місцевих організацій УКП. Так, у доповідній записці начальника секретно-оперативної частини Подільського губвідділу ДПУ УСРР Гаріна до Подільського губкому КП(б)У подаються відомості про діяльність УКП у 1922 р. У ній, зокрема, йшлося про історію утворення подільського осередку УКП в 1921 р., діяльність у регіоні члена ЦК Української комуністичної партії Симона, який згрупував навколо себе «антирадянські націоналістичні елементи», давалася характеристика активістам Рябоконию та Мукиду. Завдяки їхнім зусиллям за короткий час організація залучила значну кількість членів, сформувала мережу осередків в усіх повітах губернії. Головною базою УКП на Поділлі була Брацлавщина. Тут навіть створили при місцевій організації осередок комЮНУ.

У доповідній записці повідомлялося про оперативні заходи губвідділу ДПУ щодо нейтралізації укапістів. Для розколу партійних організацій активно використовувалася діюча агентурна мережа. Так, уповноважений по політичним партіям, отримавши відповідну інформацію у вересні 1921 р., повідомляв Подільський губком КП(б)У про конфіденційну розмову між лідерами УКП Яровим та Яворським. Вони обговорювали майбутні кроки партії. Особлива увага акцентувалася на висловлюваннях Яворського: «Докласти всіх зусиль для того, щоб втягнути в свою роботу весь орган народної освіти і поставити його під вплив УКП таким чином, щоб він доклав всіх зусиль на селі серед селян, а не серед вінницької бюрократії. Тоді ми будемо вільно перетягувати селян на свій бік, а це дає можливість провести за допомогою виборів членів УКП в органи влади, тоді ми зарекомендуємо себе так, що не будемо боятися ні ЧК, ні КП(б)У тому, що ми за собою маємо силу українського пролетаріату». Дещо іншої позиції дотримувався Яровий, який обережно зауважив: «Зараз їхати на село — перестріляють бандити, крім того, на місцях переслідує КП(б)У»¹¹. На жаль, досі не вдалося встановити, хто з двох лідерів осередку УКП доповів про конфіденційну розмову уповноваженому місцевого апарату ДПУ.

У квітні 1922 р. за допомогою чекістської агентури був створений конфлікт у керівництві місцевої організації УКП. Його підґрунтям було ставлення до діяльності КП(б)У. Із 22 впливових членів подільського осередку УКП 16 вступили до КП(б)У. Подільський губком УКП змусили утворити ліквідаційну комісію. Однак, офіційно розпустили лише вінницьку організацію. Більшість осередків самоліквідувалися. Зокрема, колишні члени Кам'янець-Подільської організації УКП подали заяви про вступ до КП(б)У. Після розпаду місцевих організацій окремі активні члени Української комуністичної партії виїхали до інших міст — Симон до Катеринослава, Кукниченко — до Полтави, Вихор — до Чернігова¹².

У лютому 1922 р. Полтавський губвідділ ДПУ УСРР теж констатував розкол у губернському осередку УКП. Член губкому Іван Запара подав заяву до ЦК УКП про вихід з партії через її повну неспроможність. За агентурними даними інший авторитетний член губкому Надія Омельченко теж була на шляху до виходу з партії. Водночас, дещо несподіваною для чекістів була реакція на розкол тих членів УКП, які намагалися продовжувати політичну роботу серед населення. Деякі місцеві осередки, зокрема у Кобеляцькому повіті, почали «схилитися у бік українського шовінізму» і виступати проти радянської влади¹³.

Активність місцевих осередків Української комуністичної партії викликала роздратування вищого політичного керівництва республіки. Тому на засіданні 26 січня 1923 р. політбюро КП(б)У ухвалило постанову про активізацію зусиль ДПУ УСРР, спрямованих проти різних політичних партій, у т.ч. УКП. Для проведення оперативної роботи виділили додаткові кошти¹⁴.

На початку 1923 р. ДПУ УСРР розпочало енергійну роботу з нейтралізації осередків анархістів. За інформацією уповноваженого Кам'янець-Подільської секретної групи анархісти Шлякман, Дриккер, Малайдах вороже ставилися до Комуністичної партії, проводили антирадянську агітацію серед населення. Для

контролю за політичною діяльністю згаданих осіб секретною групою завербували брата відомого київського анархіста. Досить швидко почали надходити відомості про активну діяльність останніх і їхні зв'язки з київськими анархістами, виявили оригінал відозви та явки анархістів.

Секретну групу ДПУ проінформували про вчинок анархіста Васермана на лекції, ініційованій Кам'янець-Подільським окружним комітетом КП(б)У щодо антирадянської діяльності анархістів та їхній «зв'язок з білогвардійцями та кримінальними бандитами». Як свідчив інформатор, Васерман виправдовував махновщину і закликав присутніх знайомитися з анархістською літературою. Відзначаючи активізацію політичної діяльності анархістів, Подільський губвідділ ДПУ наказав заарештувати їхніх ватажків. Однак, під час слідства виявилося, що завербований секретний співробітник просто спровокував дії анархістів у Кам'янець-Подільській окрузі. Однак, факту навіть спровокованого антирадянського прояву, на думку уповноваженого секретної групи ДПУ, достатньо для їх адміністративного вислання за межі губернії¹⁵.

Подільський губвідділ ДПУ звільнив анархістів, залишивши під арештом лише секретного співробітника ДПУ. Його притягнули до відповідальності за провокування активної політичної діяльності відповідно до наказу № 2 начальника Центрального управління надзвичайних комісій України В. Манцева від 15 січня 1921 р., що забороняв секретним співробітникам бути організаторами антирадянських акцій¹⁶. Із ухваленим рішенням про звільнення анархістів категорично не погоджувався уповноважений Кам'янець-Подільської секретної групи. Він вважав, що авторитет анархістів та їх вплив на населення зріс після звільнення з-під арешту¹⁷.

Полтавський губвідділ ДПУ теж активно відстежував діяльність анархістів. У лютому 1922 р. на оперативний облік поставили 10 осіб, що співчували анархістам, виявили новий осередок на чолі з робітником-металістом Усовим на Полтавському чавуноливарному заводі. Робітники відкрито позиціонували себе анархістами, критикували економічну політику більшовицького уряду, «намагаючись дискредитувати владу». Особливе занепокоєння викликало захоплення ідеями анархізму учнів місцевих навчальних закладів. Хоча чекісти оцінювали листівки молодих анархістів як «специфічні, що мають школярський відтінок» та скептично ставилися до їхньої агітаційно-пропагандистської діяльності, сам факт поширення ідей анархізму у молодіжному середовищі змушував до проведення оперативних заходів¹⁸.

Також ліквідації підлягав одвічний опонент більшовиків — партія есерів. Увесь процес повністю координувався політбюро ЦК РКП(б). В. Ленін 20 лютого 1922 р. надіслав до Наркомату юстиції директиву про необхідність посилення репресій стосовно меншовиків та есерів через ревтрибунали у «швидкому і революційно-доцільному порядку» й «обов'язкової постановки ряду зразкових процесів» із «впливом на членів ревтрибуналів через партію»¹⁹. Секретар ЦК РКП(б) В. Куйбишев протягом травня 1922 р. надіслав кілька телеграм усім губкомам і обкомам партії про підготовку судового процесу над правими есерами у Москві. Він наголошував, що «міжнародна буржуазія і II Інтернаціонал

мобілізує свої сили, щоб завадити розкриттю перед обличчям всіх трудящих Росії і всього світу партії есерів, як партії міжнародного імперіалізму і вітчизняної контрреволюції». В іншій телеграмі він наказав агітаційно-пропагандистським відділам губкомів партії наголошувати, що «есери є партія відновлення громадської війни з усіма наслідками, що випливають».

Зважаючи на резонансність процесу, губкоми КП(б)У зобов'язувалися зібрати на місцях усі відповідні компрометуючі матеріали на членів ПСР. Так, на засіданні 23 травня 1922 р. бюро Подільського губкому ухвалило, що всі члени партії — вихідці з партії есерів — мусять надати інформацію про зрадницьку діяльність есерів. Але губком партії жодної компрометуючої інформації не отримав. Усі колишні есери надіслали листи, в яких заперечували контрреволюційну діяльність партії²⁰.

Для протидії більшовицькій диктатурі соціалістичні партії об'єднували зусилля. Полтавський губвідділ ДПУ у квітні 1922 р. проінформував ДПУ УСРР та губком КП(б)У про спроби місцевого осередку партії лівих есерів-максималістів створити бюро для злиття з синдикалістами. Посилив упевненість у об'єднавчому процесі представник ЦК максималістів Стрельцов. На загальних зборах Полтавського осередку він поінформував про скликання у березні Всеукраїнського з'їзду партії²¹.

Тому колегія ДПУ РСФРР націлювала співробітників місцевих апаратів та агентуру на поглиблення розколу в соціалістичному русі. На думку історика Д. Павлова, у 1922 р. вони бачили безпосередню загрозу більшовикам в об'єднавчих процесах серед есерів. Тому начальник секретно-оперативного управління В. Менжинський вимагав «усі сили освідомлення спрямувати на те, щоб не дати об'єднатися есерівським угрупованням» і «розбити їхнє об'єднавче спрямування»²². Полтавським лівим есерам не вдалося протидіяти більшовикам. Розкладницька робота агентури та силові акції місцевого апарату ДПУ настільки вплинули на партійців, що дехто з них «обуржуазився»: почали відвідувати церкву та дотримуватися релігійних обрядів, «купували міщанські речі як то рояль та ін.». На думку уповноваженого політгрупи Полтавського губвідділу ДПУ УСРР, «партія вже відзначається не революційністю, а міщанством»²³.

Схожа ситуація склалася з есерами у Подільській губернії. Наприкінці 1923 р. уповноважений Кам'янець-Подільської секретної групи ДПУ УСРР доповідав, що у місті налічується лише 12 есерів, серед яких налагоджене надійне інформування. Всі вони ніякої політичної роботи не ведуть, займаються своїми дріб'язковими справами. Нічого спільного між собою не мають, крім розмов про минулу політичну роботу²⁴.

Але більшовицькі керівники розуміли, що формальна ліквідація політичних опонентів та арешт їхнього партійного активу не призведе до різкої зміни політичних уподобань широких груп населення — симпатиків цих партій. Тим паче, що це відбувалося на тлі проголошення гасел про впровадження демократичних свобод.

Тому В. Ленін та його оточення вирішили через проведення відкритих судових процесів дискредитувати соціалістичні та націонал-демократичні партії.

Широкому дослідницькому загалу вже відомі обставини судових процесів меншовиків (1920 р.)²⁵, правих есерів у Москві (1922 р.)²⁶.

Особливу увагу очільники російського більшовизму приділяли національним соціалістичним партіям, що мали значну підтримку у національних республіках. Так, в Україні відчутну популярність мали Українська партія соціалістів-революціонерів та Українська соціал-демократична робітничка партія. Протягом 1919 р. частина лідерів цих партій, зокрема В. Винниченко, І. Лизанівський, І. Часник та ін., відкрито симпатизували більшовикам. Керівники РКП(б) та КП(б)У, намагаючись отримати підтримку українського населення, підтримували з ними контакти, але продовжували вважати їх політичними опонентами.

Ще у квітні 1920 р. на підставі свідчень агента В. Валеріанова українські чекісти відкрили справу Центрального українського повстанського комітету (ЦУПОК). Однак, в умовах польського наступу більшовикам важливо було максимально залучити українські ліві течії до боротьби проти польсько-петлюрівських військ.

Співробітникам «особого» відділу, які вели розслідування, протягом 1920 р., так і не вдалося накопичити компрометуючий матеріал. Заступник начальника «особого» відділу Південно-Західного фронту Ю. Євдокимов писав заступнику ЦУПНАДЗВИЧКОМУ В. Балицькому про «відсутність матеріалу, на який можна було б опертися»²⁷. Восени 1920 р. розпочалися арешти членів УПСР, які працювали у радянських установах. Їх обвинувачували у створенні ЦУПОКу та організації повстань проти радянської влади. Чекісти намагалися виявити «контрреволюційний аспект» у діяльності членів ЦК УПСР. Але на допитах лідери українських есерів заявляли про підтримку «заходів радянської влади».

Коли причетність до «повстанської діяльності» лідерів ЦК УПСР виявилася міфічною, то чекісти взяли курс на підготовку суду над «буржуазно-націоналістичним урядом УНР». Розслідування знаходилося під контролем політбюро ЦК КП(б)У та ЦК РКП(б). Так, 31 жовтня 1920 р. на черговому засіданні члени політбюро ЦК КП(б)У визначалися із подальшим перебігом цієї справи. Член політбюро ЦК Я. Яковлев упродовж місяця вивчав обставини справи. У результаті 1 грудня 1920 р. було вирішено звернутися до ЦК РКП(б) із проханням «надати вичерпні дані по справі Петлюри». Паралельно очільники КП(б)У ухвалили рішення про передачу усіх справ «про інтелігенцію» від «особих» відділів до ЦУПНАДЗВИЧКОМУ та його місцевих апаратів. Вже 11 січня 1921 р. політбюро ЦК КП(б)У ухвалило рішення про створення трибуналу під головуванням О. Шумського, членів Д. Мануїльського та О. Аросева, запасних членів В. Затонського та В. Манцева. Обвинувачем був обраний М. Скрипник. Для більшовиків України важливим було продемонструвати під час судового процесу засудження саме українцями «націоналістичної української дрібнобуржуазної партії». Тому голова Верховного трибуналу О. Аросев наполягав на заміні В. Манцева (мав російське прізвище) на діяча-українця. Для легітимації слідчих і судових дій політбюро наказало створити спеціальну комісію ВУЦВК, яку від 29 березня 1921 р. очолив В. Балицький.

Вже 4–5 травня 1921 р. політбюро ЦК КП(б)У ухвалило остаточний склад Ревтрибуналу (Марченко, М. Кабаненко, Покірний, Бідний і Танцюра) та обвинувачувачів — Д. Мануїльський та Лебединець. Політбюро ЦК визначило і головну мету процесу: «[...] використати, щоб дати характеристику поведінці української інтелігенції»²⁸.

Обвинувальний висновок викликав у членів політбюро ЦК КП(б)У чимало запитань через відсутність вагомої доказової бази. Стосовно окремих фігурантів справи взагалі ніяких реальних компрометуючих даних не було виявлено, окрім їх членства у керівних органах УПСР. Тому вирішили, що Д. Мануїльський, В. Затонський та О. Шумський, зважаючи на перебіг процесу, будуть вирішувати «окремі питання вироку». Вже 25 травня 1921 р. політбюро ЦК КП(б)У погодилося на звільнення окремих членів УПСР «для використання у для боротьби із правими есерами та петлюрівцями»²⁹.

Судовий процес відбувався у Києві. Його висвітлювали практично всі губернські газети. Вирок судового дійства, зважаючи на його політичну заангажованість, був очікуваним. Членів ЦК УПСР звинуватили «у тяжких злочинах стосовно робітників і селян». Але трибунал взяв до уваги «міць і велич революційного руху теперішнього часу», «відкрите каяття» і засудив І. Голубовича, Н. Петренка, І. Лизанівського, І. Часника, Ю. Ярослава до 10 років концтаборів, інших фігурантів — до 5 років. Водночас трибунал застосував амністію і замінив 10-річне ув'язнення на 5-річне. Г. Сиротенка взагалі звільнили від відбування покарання. С. Остапенку присудили 5 років примусової праці за факхом, зважаючи на його «наукову цінність»³⁰.

Наскільки вдалося дискредитувати та переконати світову громадськість і українське суспільство у контрреволюційній діяльності та переродженні членів УПСР, визначити важко. Формально протягом усієї радянської доби вони вважалися «ворогами радянської влади». Жорсткий тиск партійно-радянського апарату та каральних органів унеможливив будь-яку легальну політичну протидію більшовицькому режиму. Засуджених членів ЦК УПСР у 1991 р. прокуратура України визнала репресованими за політичними мотивами і ці особи були реабілітовані.

Загалом боротьба з «українською контрреволюцією», як показала подальша практика, стала одним із головних напрямів повсякденної роботи ДПУ УСРР. У кожному окружному відділі ДПУ проводився облік «по лінії української контрреволюції». Так, у 1926 р. у Могилів-Подільському окрвідділі ДПУ УСРР на обліку знаходилося 465 осіб. Сюди включалися громадяни, які служили у армії С.Петлюри, службовці цивільних установ, які проявили активність на своїй посаді у період УНР, амністовані особи, які повернулися із-за кордону. Із загальної кількості облікованих лише 35 осіб проявляли політичну активність у вигляді «поширення чуток про війну, загибелі радянської влади, агітації проти представників Компартії». Для порівняння — по лінії «біла контрреволюція» на обліку було 198 осіб, із них 18 — «активу»; 80 «монархістів», з них — 9 «активу»; 515 колишніх поліцейських, з них — 11 «активу»; 105 колишніх поміщиків, із них — 19 «активу»³¹.

Певні аспекти боротьби з українською «контрреволюцією» були проаналізовані у циркулярному листі ДПУ УСРР «Про український сепаратизм» від 4 вересня 1926 р., підписаному заступником голови ДПУ УСРР К. Карлсоном, помічником начальника секретного відділу О. Абуговим, тимчасово виконуючим обов'язки начальника 1 відділення секретного відділу Б. Козельським. На їхню думку, політика «українізації», тактика «культурної боротьби» українських антирадянських елементів призвели до росту націоналістичних сепаратистських ідей. Основними осередками українського націоналізму чекісти вважали Українську автокефальну церкву, Українську академію наук, що працювали «над впровадженням націоналістичних ідей в маси». Прояви націоналізму керівники ДПУ УСРР вбачали у: національній спрямованості селянства, зокрема «куркулів»; агітації проти хіжацької експлуатації Росією природних багатств Донбасу та Криворіжжя; аналізі «ножиць цін»; літературних творах М. Хвильового тощо. Тому від місцевих апаратів ДПУ УСРР вимагалось вести активну розробку представників українських антирадянських течій, виявляти членів «правих груп» та їхні взаємовідносини з громадськістю та «ув'язати роботу по українській інтелігенції з роботою по селу», відстежувати всі типи реакції та настроїв населення на поточні події³². Особливістю оперативної роботи чекістів у середині 1920-х рр. стало виявлення зв'язків і рівня впливу української інтелігенції на селянство. К. Карлсон розумів, що в умовах компартійної диктатури національно орієнтована інтелігенція цілком здатна замінити політичні партії у продукуванні альтернативних ідей соціально-економічного розвитку держави.

Серйозним політичним опонентом більшовиків в Україні у 1920-х рр. стали єврейські соціалістичні партії та організації. На Поділлі, Київщині, Чернігівщині, Харківщині відсоток компактно проживаючого єврейського населення був значним. Тому єврейські політичні організації мали широку соціальну базу.

На першому з'їзді КП(б)У в резолюції «Про ставлення до інших партій» вказувалося на необхідність вести боротьбу з «контрреволюційними партіями», до розряду яких віднесли єврейські політичні організації. Особливо наголошувалося на неприпустимості будь-яких переговорів та підписання угод³³.

Згодом позиція змінилася. Більшовики з політичних міркувань не могли ігнорувати можливість посилення свого впливу на ліве крило єврейських партій і, таким чином, розширення соціальної бази. Крім того, значний вплив цих партій на єврейське населення України вимагав від більшовиків активних дій. Вони вдалися до політичного маневрування, що передбачало, у тому числі, критику програмних засад у пресі, на масових заходах, і таємний контроль через мережу агентів ДПУ, і підписання різноманітних угод, меморандумів, утворення політичних блоків. Так, активно критикувалися єврейські комуністичні організації — Комуністичний Бунд, ЄКП Поалей-Ціон та ін. Пересічному єврею-пролетарію важко було розібратися в ідеологічних відмінностях.

Очільники російської Компартії наголошували: «Національний комунізм — річ неприпустима. Це політична спекуляція і, як така, вона повинна бути кастрована негайно. Пролетаріат не потерпить профанації його Червоного прапора».

Вимога мати свій власний апарат у структурі загальноросійської партії трактувалася як «робота виключно на єврейській вулиці», що призведе до «[...] консервування у національній посудині»³⁴.

Сплеск сіоністського руху припав на середину 1920-х рр. В умовах НЕПу та політики «коренізації» формувалися національно-адміністративні одиниці, відбувався культурно-освітній розвиток єврейського населення у місцях його компактного проживання. Передбачалася мережа національних шкіл, преси, підготовка відповідних кадрів, судочинство на національній мові тощо.

Позиція більшовиків стосовно сіонізму була добре відома. Ще у 1903 р. В.Ленін писав: «[...] сіоністська ідея — цілковито хибна і реакційна за своєю суттю», а вирішення «єврейського питання» полягає в асиміляції євреїв, бо «[...] ідея єврейської національності суперечить інтересам єврейського пролетаріату»³⁵. Тому всі сіоністські організації розглядалися як «дрібнобуржуазні» і ворожі диктатурі пролетаріату. На подібному «політичному забарвленні» єврейських організацій наголошувалося у циркулярному листі ВЧК № 3, де єврейським політичним партіям присвятили окремий параграф. Але арешти сіоністів наприкінці 1919 р. не призвели до знищення руху, особливо в Україні. У наступному циркулярному листі ВЧК про діяльність політичних партій від 1 червня 1920 р. у розділі «Про сіоністів» акцентувалася увага на нерозумінні співробітниками місцевих апаратів «небезпеки сіонізму». Заступник голови ВЧК І. Ксенофонов, завідуючий секретним відділом М. Лаціс і секретар С. Уралов, які підписали лист, вважали: «націоналістична організація шкідлива постільки, оскільки вона анулює всю культурну роботу органів Радянської влади, і, в першу чергу, роботу єврейських комуністів у справі насадження комуністичних ідей в єврейських масах. Підтримуючи і роздуваючи націоналістичні інстинкти, вона заважає злиттю трудящих різних націй у єдину братську сім'ю». Контрреволюційною назвали відповідальні працівники ВЧК ідею переселення євреїв до Палестини. На їхню думку, керівники сіоністського руху, єврейські капіталісти «сядуть на шию арабському селянину і [...] будуть допомагати проводити волю імперіалістів». Водночас М. Лаціс визнав: «сіонізм, що охопив майже всю єврейську інтелігенцію, якщо б йому довелося здійснитися, негайно залишив би нас без величезних кадрів, необхідних для відродження нашого народного господарства [...], якими за нашої бідності необхідно дорожити. Хоча ця думка не принципова, [...] ми цю практичну думку не повинні випускати з-під контролю»³⁶.

Політична ситуація не давала можливості більшовикам зважитися на відкриту конфронтацію з лівими сіоністськими організаціями. Єврейські секції РКП(б) і КП(б)У авторитетом серед єврейського населення не користувалися. Крім того, як стверджував В. Гусєв, деякі секретарі губпарткомів не підтримували ідеї формування «єврейських відділів», вважаючи це «небезпечними проявами націонал-комунізму»³⁷.

Як вже вказувалося, у 1921 р. у структурі секретного відділу новоствореного секретно-оперативного управління, очолюваного В. Менжинським, діяло 9-е відділення по боротьбі з єврейськими антирадянськими партіями.

Спочатку діяльність ВЧК щодо сіоністських організацій і відповідно до циркулярного листа від 24 січня 1920 р. обмежувалася спостереженням та реєстрацією; перешкоджанням проведенню легальних зборів (не надавали приміщення і т.д.); перехопленням та перлюстрацією кореспонденції; займанням приміщень, у яких знаходилися сіоністські організації для потреб військових та радянських органів; під приводом небезпеки захоплення поїздів «політичними бандами» не видавали перепустки та мандати для пересування залізницею.

Такого рівня заходи вимагали тісного співробітництва з органами місцевої влади. Чекісти повідомляли керівників відповідних установ та організацій про перспективні плани місцевих сіоністів і просили знайти законні підстави для їх зриву; називали конкретні прізвища осіб, яким не рекомендувалося видавати необхідні довідки, не задовольняти їхні клопотання тощо. Від органів місцевої влади залежало, видавати чи не видавати дозволи на проведення зібрань, ордери на приміщення тощо. Якщо співробітники держбезпеки виявляли місце проведення нелегальних зібрань, то під різними приводами зривали їх, затримували на 24 години учасників, яких, після встановлення особи, звільняли³⁸. Таким чином, на початку 1920 р. перед органами державної безпеки було поставлене завдання паралізувати діяльність єврейських політичних об'єднань, зокрема, сіоністських організацій, але одночасно уникати звинувачень у недемократичних діях.

Як показав подальший розвиток подій, зусилля партійно-радянського апарату та чекістів на місцях усе ж зумовили численні скарги на адресу керівництва країни. Так, 14 січня 1921 р. ЦК ЄКП (Поалей-Ціон) скаржився до ВЦВК, що їхні місцеві організації зазнають серйозних утисків: закриваються клуби, не легалізуються первинні осередки, друкарні відмовляються друкувати партійні відозви, листівки³⁹.

У липні 1925 р. ЦК Єврейської комуністичної робітничої партії (Поалей-Ціон) також звернувся до ЦК РКП(б) із вимогою припинити політичні переслідування легально діючої політичної організації. В осередків відбирали партійні приміщення, затримували у Головліті по декілька місяців дозволи на друк агітаційних матеріалів, заборонялися публічні виступи тощо. Більшовицька преса невинувато, на думку керівників ЄКП (Поалей-Ціон), критикувала діяльність єврейських комуністів і вводила в оману єврейський пролетаріат. Розглядаючи скаргу, інструктор ЦК Я. Рудий зазначав: «партія (йдеться про ЄКП (Поалей-Ціон) — *авт.*) веде пропаганду за недовіру радянській владі і роздроблення влади за національною ознакою» і робить висновок про «поступову смерть організації»⁴⁰.

Діяльність масової організації «Гехолуц», що займалася залученням єврейського населення до сільського господарства, підпадала під жорстку критику представників євсекції ЦК РКП(б). Вони вважали, що «Гехолуц» «під різними приводами і шантажуючи відповідні радянські органи щодо формування вигаданих сільськогосподарських колективів і потім самими злочинними шляхами переправляти їх у Палестину»⁴¹. Керівництво Центрального бюро євсекції при РКП(б) клопоталося у липні 1922 р. перед секретарем ЦК РКП(б) В. Куйбишевим дати директиву наркомату внутрішніх справ не легалізувати цю

організацію і заборонити її з'їзд. Особливо наголошувалися, що члени «Гехолуц» й «українські шовіністичні спілки» під загрозою політичного протистояння з більшовиками «можуть об'єднатися у блок для боротьби з комуністами»⁴². Спроби керівників «Гехолуц» у зверненні від 11 серпня 1922 р. до Й. Сталіна переконати, що організація займається лише залученням єврейського населення до продуктивної праці на заводах та сільському господарстві⁴³, як показала подальша практика, виявилися невдалими. У доповідних записках секретар євсекції ЦК РКП(б) А. Мережин та керівництвом органів держбезпеки наполягали на «дрібнобуржуазній діяльності Гехолуца»⁴⁴.

Особливо легалізації «Гехолуц» боялося українське керівництво. Постанова оргбюро ЦК РКП(б) від 19 березня 1923 р. дозволяла «існування організації «Гехолуц» на загальних підставах, встановлених радянською владою, надавши право ДПУ боротися з контрреволюційними елементами, які є в «Гехолуц»⁴⁵. Оргбюро ЦК КП(б)У у висновку, надісланому в березні 1923 р. до ЦК РКП(б), зазначало, що «Гехолуц» — це «різновид сіоністської організації». Численні документи, надані ДПУ України у розпорядження ЦК КП(б)У, свідчать, що «більшість членів сіоністів-соціалістів та сіоністів-трудовиків є одночасно членами “Гехолуц”». Це давало підставу секретарю ЦК КП(б)У Д. Лебедю заявити: «легалізація “Гехолуц” означала б, по суті, легалізацію сіоністської організації, яка до закриття “Гехолуца” завжди використовувала його як найбільш широке поле своєї діяльності»⁴⁶. Таке ж клопотання надійшло від білоруського ЦК. Прохання ЦК Компартії України і Білорусії задовольнили⁴⁷. Офіційно «Гехолуц» діяв лише на території РСФФР.

Через агентурну мережу ОДПУ виявило, що керівництво організацією здійснювали члени Сіоністсько-соціалістичної та Сіоністсько-трудової партій. Але спільна робота продовжувалася недовго. Використавши тактичні розбіжності між членами цих партій, чекісти посприяли розколу «Гехолуц» на лівий (сіоністи-соціалісти) та правий (сіоністи-трудовики).

Сіоністи-соціалісти, використовуючи легальність, випустили ряд агітаційних матеріалів (листівок, брошур), що ставили вимоги реалізації демократичних прав і свобод. Хвилювання очільників партії викликало те, що ці матеріали поширювалися в Україні та Білорусії, тобто в місцях найбільшої концентрації єврейського населення. Так, у Києві видавався журнал «Наш путь», де багато уваги приділялося репресіям соціалістів, дискусіям в РКП(б) тощо. У Харкові підпільно видавалися численні агітматеріали молодіжного крила сіоністів-соціалістів, що закликали до «боротьби проти диктатури компартії та комсомолу, що є резервом ОДПУ».

Під пильним агентурним наглядом проходив й черговий з'їзд «Гехолуц». За характеристикою самих чекістів, він був легальним, але суворо законспірованим. Це було закономірно, бо 70% делегатів — члени сіоністсько-соціалістичної партії. Крім того, не дивлячись на заборону, на форум нелегально приїхали делегати організацій Білорусії і України.

Намагаючись знайти докази сіоністської та антирадянської пропаганди, чекісти у березні 1924 р. провели обшуки у членів ЦК «Гехолуц» Аронова та

Гельбеца. Були вилучені шапірограф, листівки Сіоністсько-соціалістичної партії, звіт про організацію партійних осередків сіоністів-соціалістів в «Гехолуц»⁴⁸.

Заступник голови ОДПУ В. Менжинський разом із заступником начальника секретного відділу Я. Аграновим у доповідній записці до ЦК РКП(б) у вересні 1924 р. пропонували ліквідувати «Гехолуц». Такий крок вони мотивували тим, що «легальність “Гехолуц” значно ускладнює роботу органів ОДПУ»⁴⁹.

Узгоджені дії партійних та чекістських органів під час ліквідації сіоністського руху простежуються не лише у столиці, а й на місцях. Так, за повідомленням секретаря Вінницького окружного комітету КП(б)У Насирова бюро постійно заслуховувало інформації уповноваженого місцевого окружного відділу ДПУ щодо сіоністського руху. Тому з'являлась можливість коригувати агітаційно-пропагандистську роботу евсекції окружкому⁵⁰. Під час поїздки до України секретаря ЦБ евсекції при ЦК РКП(б) А. Мережина Подільський губвідділ ДПУ УСРР ознайомив його з особовими справами сіоністів, інформаційно-аналітичними матеріалами, статистичними даними та прогнозами перспектив кількісного зростання їх організацій⁵¹.

Тісного співробітництва з органами держбезпеки вимагала діяльність ЦК РКСМ та ЦК КСМУ щодо ліквідації молодіжних єврейських організацій «Маккабі», «Олімп», «Факел». У вересні 1922 р. спільний циркуляр ЦК РКСМ, Центрального бюро евсекції при ЦК РКП(б) та «Всеобуча» пропонував ухвалити губкомам КСМ активну участь у «ліквідації сіоністських молодіжних об'єднань». Відповідальні комсомольські та партійні працівники визначили наступні їх ознаки: поголовний єврейський склад організації; національні шестикутні значки, портрети Т. Герця, вітання «хозак», команди єврейською мовою; святкування єврейських свят та регулярні розмови і лекції про Палестину. Встановивши «сіоністську сутність», комсомольські організації спільно з місцевими відділами ДПУ, адміністративними відділами НКВД та органами виконавчої влади повинні були докласти зусиль до закриття таких товариств. Водночас відзначалося, що комсомольські органи не повинні безпосередньо брати участь у цій ліквідації⁵². Це було викликано бажанням не скомпрометувати осередки місцевих комсомольців в очах єврейської громадськості.

Виконуючи вказівку, ЦК КСМУ 5 січня 1923 р. провів нараду, на якій були присутні секретар ЦК В. Васютін, секретар Головного бюро евсекції при ЦК КСМ Д. Монін, завідуючий єврейським відділом ЦК КП(б)У Я. Альтшулер, співробітник секретного відділу ДПУ Гендлер та інші. Гендлер проінформував про діяльність молодіжних сіоністських організацій у Харкові, Києві, Одесі, Катеринославі, Полтаві, на Поділлі та Волині. В усіх випадках місцеві чекісти застосовували один метод припинення діяльності цих організацій — адміністративне вислання. Учасники наради визнали «правильною лінію ДПУ у боротьбі з сіонізмом» і запропонували надіслати організаціям КСМУ циркуляр про всебічну підтримку «в справі переслідування і ліквідації “Маккабі”». Водночас Наркомату освіти України було запропоновано перевірити кадровий склад дитячих установ та шкіл⁵³.

За повідомленням В. Менжинського деяких лідерів єврейських організацій, зокрема, членів ЦК «Гехолуц» Аронова і Гельбеца, теж вислали за межі губернії⁵⁴. Восени 1923 р. начальник секретного відділу ДПУ Т. Дерibas та начальник 10-ого відділення Я. Генкін у доповідній записці до Центрального бюро євсекції ЦК РКП(б) просили санкціонувати адміністративне вислання студентів — членів нелегальної молодіжної сіоністської організації «Геховер». Інших вони пропонували виключити з навчального закладу. Такі заходи, на їхню думку, підірвуть діяльність цієї організації⁵⁵.

Адміністративне вислання у роки непу було одним з основних методів боротьби більшовиків проти політичних опонентів, у тому числі і єврейських організацій. Голова ДПУ УСРР В. Балицький у лютому 1924 р. заявляв, що під час слідства чекісти не завжди могли зібрати переконливі докази контрреволюційної діяльності громадянина. Тому він просив ЦК КП(б)У підтримати перевірену практику вислання в адміністративному порядку⁵⁶.

Кожен випадок адміністративного вислання сіоністів погоджувався з прокуратурою. Справи, порушені апаратами ДПУ, незалежно від висновків місцевої прокуратури, передавалися до Особливої наради при колегії ДПУ УСРР лише після висновку прокуратури республіки. Вона не завжди погоджувалася з пропозицією чекістів про необхідність вислання. На думку прокуратури, така форма покарання була доцільна лише для активних діячів сіоністського руху: членів партійних комітетів, штабів, «Гехолуц», «Маккабі» тощо. Якщо виникали якісь сумніви, то звинувачених перевозили для проведення слідчих дій в прокуратуру республіки.

Прокуратура вимагала прискореного темпу слідства. Практично всі справи, що надходили до Особливої наради, свідчили, що утримання під вартою продовжувалося по 3–4 місяці. Тому прокуратура пропонувала звільнити (до вирішення питання про вислання) з-під варти тих, хто утримувався більше двох місяців. Одночасно секретному відділу ДПУ УСРР у категоричній формі ставилася вимога дотримуватися такого темпу слідства у справах сіоністів, щоб до Особливої наради вони надходили через місяць після арешту. Така вимога продиктована політичною необхідністю. *По-перше*, це знімало звинувачення з ДПУ у використанні утримання під вартою за зовні незначне правопорушення як засобу політичного тиску на громадські рухи. *По-друге*, затримані сіоністи швидко організовувалися і починали кампанію обструкції адміністрації в'язниці. Ув'язнені демонстративно ображали наглядачів, висували заздалегідь неприйнятні та провокаційні вимоги, розраховані на конфлікт з адміністрацією. Одна з таких акцій була зафіксована у харківському допрі⁵⁷.

Після постанови про адміністративне вислання прокуратура обов'язково стежила за своєчасністю відправки етапу. Це було викликано небезпекою втечі, виконання партійних доручень по дорозі до визначеного місця вислання тощо.

Репресивні заходи, проведені органами державної безпеки спільно з партійно-радянським апаратом в 1922–1923 рр., частково паралізували сіоністський рух. Ситуація докорінно почала змінюватися у середині 1924–1925 рр. «Ножиці цін», директивні обмеження в обігу сировини, засобів виробництва та подат-

ковий тиск на приватників зумовили посилення розшарування єврейського населення. Основним джерелом їхнього існування і надалі залишалися дрібна торгівля, посередництво та ремісництво. Місцеві органи влади не змогли вирішити проблему зайнятості містечкового єврейського населення. У доповіді Д. Моніна про результати обстеження роботи серед єврейської молоді в Україні стверджувалося: «70–80 відсотків молоді не має роботи. У велику промисловість єврейська молодь мало втягнута. У ремісничі підприємства не вдається втягнути підлітків через важкий економічний стан. До землеробства молодь залучається дуже слабо». Ситуація обтяжувалося побутовим антисемітизмом українського населення та місцевих керівників. Єврейській молоді безпідставно відмовляли у прийомі на роботу, навчальні заклади, звинувачували у дрібнобуржуазності⁵⁸.

Заступник голови ДПУ УСРР К. Карлсон визнавав, що містечкова єврейська молодь допитлива за природою, здатна не лише до торгівлі, але й до фізичної праці, їй важко змиритися з думкою про свою непотрібність та фізичне відмирання. При задіянні її потенційних можливостей у радянському будівництві ця молодь сама б сприяла знищенню патріархальних традицій єврейського містечка, «цілком усвідомлюючи їхню реакційну сутність у політичному, економічному та культурному відношеннях»⁵⁹.

Карл Мартинович Карлсон, син робітника, латиш за національністю, якого юнацький максималізм, економічна безвихідь, бажання побудувати справедливе суспільство привело у 19 років до в'язниці за політичну діяльність, чітко визначив основні причини зростання сіоністських настроїв серед молоді: «Коли вона [молодь. — *авт.*] зайнята впертою боротьбою за шматок хліба насущного, коли вона не може бути залучена до загального прогресивного розвитку, коли їй не дають прилучитися до радянських та громадських установ, через її економічне та соціальне буття, будучи представленою самій собі, вона створює свої власні організації з метою самозахисту і рятує відживаюче реакційне містечко. Однак і цього для неї мало — вона звертає свій погляд на Палестину як на рятівний маяк від виродження і смерті»⁶⁰. Така інтерпретація явища свідчить про обізнаність та розуміння К. Карлсоном глибинних соціальних та економічних процесів, що відбувалися у єврейському середовищі.

У доповідній записці генеральному секретарю ЦК КП(б)У Л. Кагановичу від 15 вересня 1925 р. К. Карлсон констатував, що два мільйони євреїв, які проживали в містечках, «неминуче мали стати необхідною жертвою нашої економічної політики. Наша боротьба в містечках [...] з дрібною буржуазією за володіння ринком, за безпосередній зв'язок з селянством з метою задоволення його продукцією нашої великої та дрібної промисловості — є [...] боротьба з єврейськими масами, які уособлюють цю дрібну буржуазію».

За таких умов пропаганда сіоністських організацій зводилася до звинувачень партійно-радянського апарату у фізичному та моральному винищенні єврейського народу. Тому К. Карлсон підкреслював, що навіть ліва частина сіоністських угруповань займала негативну щодо радянської влади позицію: «Наша боротьба з сіонізмом рік тому, півтора тому і почасти сьогодні зводилася до добре розрахованих актів прямої дії, що давали можливість послабити час від

часу рух. Ми знімали актив сіоністських угруповань, саджали в допри найбільш сильну частину організації, висилали найбільш активних осіб і цим самим досягали тимчасового затишшя [...]. Ми не врахували об'єктивних причин, що перетворили сіоністський рух у політичний рух єврейської дрібної буржуазії. [...] Наші заходи адміністративної боротьби з сіоністським рухом не досягають своєї мети, тому то із страшенною швидкістю зростають активні сили сіоністів серед єврейських мас»⁶¹.

Чекісти явно не очікували, що соціальне розшарування містечок, породжене непом, масова люмпенізація євреїв спричинить не стільки бажаний розпад традиціоналістської громади, скільки посилення сіоністсько-соціалістичного руху. У 1924 р. та особливо у 1925 р. спостерігається прогрес у зростанні єврейських організацій соціалістичного забарвлення. Начальник секретного відділу ОДПУ Т. Дерibas повідомляв ЦК РКП(б), що у 1924 р. розпочато 12 агентурних групових розробок, по яких проходить 327 осіб, та 986 одиночних справ. На обліку станом на 1 січня 1924 р., перебувало 750 осіб, на 1 жовтня 1924 р. було взято на облік 1520⁶². На листопад 1924 р. на оперативному обліку було понад 2 тис. сіоністів, на 2 січня 1925 р. — 3300, наприкінці 1925 р. — 7601. Але на облік ставилися лише політично активні сіоністи. Прокурор УСРР Л. Крайнев вказував: «в круглих цифрах кількість сіоністів на Україні становить: на листопад 1924 р. — 15000 осіб, на січень 1925 р. — 26000, на січень 1926 р. — 30000»⁶³. Масовість сіоністських організацій відзначав і Д. Монін. Місцеві відділи ДПУ під час його відрядження до України надали наступні цифри: в Одеській губернії нараховувалося більше 2500 молодих сіоністів, на Поділлі — понад 5000, на Київщині — понад 2000 осіб⁶⁴. Ці дані свідчать про прогресуюче зростання сіоністських організацій, зумовлене економічним становищем містечкового єврейського населення.

Голова ОДПУ Ф. Дзержинський не поділяв стурбованості своїх колег. Ще 15 березня 1924 р. він направив своїм заступникам В. Менжинському та Г. Ягоді записку, в якій зауважував, що не розуміє причин переслідування сіоністів: «Більшість причин скарг на нас спирається на переслідування їх нами. Коли їх переслідують, вони у тисячу разів небезпечніші [...] їхня партійна робота для нас цілком безпечна — робітники (істинні) за ними не підуть, а їхні крики, пов'язані з арештами, долітають до банкірів і “євреїв” усіх країн і нашкодять нам немало. Програма сіоністів нам не несе небезпеки, навпаки, я вважаю її корисною [...]. Ми маємо асимілювати тільки зовсім незначний відсоток, вистачить. Інші повинні залишатися сіоністами». Далі він висловив припущення, що, можливо, слід домовитися про обопільне невтручання у політичне життя. Але «нещадно бити і карати спекулянтів (накип) і всіх хто порушує закони»⁶⁵. 24 березня 1925 р. він знову звернувся до В. Менжинського з вимогою зміни тактики щодо сіоністів⁶⁶. Російський історик В. Измозик інтерпретував таку поведінку голови таємної поліції як розбіжність думок у партійно-радянському керівництві СРСР⁶⁷. Вірогідно, Ф. Дзержинський, по-перше, демонстрував прагматичний погляд щодо виникнення можливих політичних та економічних проблем у підтримці єврейськими організаціями лівих ідей закордоном; по-друге, зупиняв

ретельних виконавців, які, напевно, без санкції розпочали масові арешти. Він пояснював причини іншої тактики у боротьбі з сіоністами у порівнянні з анархістами, меншовиками, більший відсоток яких, поряд з адміністративним висланням, потрапляв у концтабори⁶⁸. У пік боротьби з сіонізмом Т. Дерibas і Я. Генкін, доповідаючи у травні 1925 р. Ф. Дзержинському про результати операцій, згадали лише 15 осіб, засуджених на три роки концтабору⁶⁹.

Як свідчать документи, місцеві партійно-радянські та правоохоронні органи не були готові до сплеску сіонізму. За свідченнями прокурора Л. Крайнева організації переживали такий ентузіазм, що репресії іноді сприяли посиленню симпатій сіоністів і сприяли кількісному зростанню. Тому арешти та вислання використовувалися обережно. Хоча за результатами проведеної операції з 13 березня по 1 травня 1924 р. у СРСР було заарештовано 3,5 тис. сіоністів, в Україні на 2 вересня — до 2 тис. осіб⁷⁰. Більшість після підписки про припинення політичної діяльності звільнили. На травень 1925 р. у СРСР було вислано лише 132 сіоніста⁵⁴.

Всього протягом 1923–1925 рр. в адміністративному порядку вислали 213 осіб⁷¹. Із січня по 15 листопада 1926 р. в Україні було проведено 886 арештів, із них представлено до адмінвизнання 301 особу, вислано за межі УСРР 237 осіб. Найбільша кількість була вислана з Київського (33 осіб), Одеського (30 осіб), Проскурівського (17 осіб), Вінницького (16 осіб), Харківського (16 осіб), Кам'янець-Подільського (12 осіб) округів. За віком левову частку складала молодь: до 18 років — 4 особи, до 24 років — 101. Такі цифри свідчать, що люмпенізована єврейська молодь була основним джерелом зростання сіоністських організацій. Водночас, це дало підстави сіоністам формувати громадську думку про те, що органи ДПУ борються з «хлопчиками».

За соціальною ознакою з числа висланих — 15 робітників, 6 селян, 36 службовців, 58 осіб вільних професій, 110 осіб «невизначених занять»⁷². Л.Крайнев зауважував, що органи прокуратури та держбезпеки, мовляв, при висланні дотримувалися класового принципу. Напевно, це свідчило, що ДПУ заарештувало і вислало професійних організаторів, які займалися партійно-організаційною роботою.

Розмірковуючи над методами боротьби проти сіонізму, зважаючи всі «за» та «проти», заступник голови ДПУ УСРР К. Карлсон акцентував увагу на наступному: якщо сіонізм є масовим рухом економічного і політичного характеру єврейської дрібної буржуазії, то чи правомірно застосовувати, крім репресивних заходів, ще й методи паралізації сіоністського руху? Маючи усталені політичні погляди, він писав, що якби у наявності було 10-ти мільйонне єврейське населення, із якого 1,5 чи 2 мільйони складала дрібна буржуазія, то роздуми про методи та засоби боротьби, що виходили «із елементарних основ нашої політики» були б відсутні. «Але вся серйозність становища полягає у тому, — зазначав К. Карлсон, — що через історичні об'єктивні причини ця дрібна буржуазія уособлювала три чверті, якщо не більше, єврейських мас, що населяли Україну і, таким чином, класове питання, суто економічна боротьба, перетворювалася на боротьбу з національною одиницею. Оскільки це так, перед

нами стоїть завдання паралізації сіоністського руху із меншими збитками для всієї єврейської маси загалом»⁷³.

Враховуючи всі аспекти єврейського руху К. Карлсон рекомендував порядок з продовженням репресій щодо сіоністського дорослого активу застосувати ряд політичних, економічних, пропагандистських заходів. Серед політичних заходів — кадрове посилення єврейських партійних секцій, що автоматично підняло б рівень довіри до них з боку місцевих партійних апаратів. Євсекції повинні були організувати пасивні безпартійні єврейські маси. Керівництво ЛКСМУ мало переглянути критерії прийому єврейської містечкової молоді з метою широкого залучення до громадської роботи, розглянути можливість створення при ЦК ЛКСМУ єврейської секції. Він також пропонував створити позапартійні громадські організації для об'єднання політично активних громадян з лівими поглядами, яких не влаштовувала деякі тактичні кроки більшовиків. Через такі громадські організації, можливо, навіть культурницького спрямування, численні акції та дискусії робота євсекцій була б більш ефективною.

В економічній галузі, на думку чекіста, необхідно було максимально приділити увагу єврейській колонізації, надавати довгострокові кредити для бажаючих працювати у сільському господарстві, залучати євреїв для роботи у місцевій промисловості тощо. Це була можливість дещо знизити соціальну напругу і ліквідувати соціальну базу сіонізму.

У пропагандистській роботі К. Карлсон пропонував зробити існуючі єврейські газети «дійсно масовими», створити мережу єврейських газет російською мовою, видавати масовими тиражами брошури з роз'ясненням політики влади у галузі єврейського переселення, можливості розвитку єврейської культури тощо. Вважалося за доцільне запрошення групи комуністів з Палестини, які б «проінформували єврейські маси про класову боротьбу [...] і співставили процес подальшого розвитку єврейського народу в нашому Союзі і в Палестині». Реалізація таких рекомендацій вимагала тісної співпраці радянських, партійних органів, апарату ДПУ УСРР.

Аналіз боротьби з політичними партіями й організаціями — опонентами більшовиків — засвідчив устремління компартійного керівництва не лише впровадити диктатуру, а й ефективно впливати через терор на суспільство. Демонстрація сили у ліквідації політичних опонентів була лише однією з площин у взаємовідносинах Й. Сталіна та його оточення із суспільством. Загалом це був типовий і прогнозований крок комуністичної диктатури.

¹ *Солдатенко В.Ф.* Українська революція. Концепція та історіографія. — К., 1997. — 412 с.; *Политические партии России: история и современность.* — М., 2000. — 631 с.; *Павко А.* Теоретико-методологічні засади дослідження діяльності політичних партій та організацій в Україні наприкінці XIX — на початку XX ст. // *Укр. іст. журн.* — 2001. — № 4. — С. 112–125; *Зборець С.* Радянська історіографія 20-х років про ліквідацію багатопартійності в Україні в 1920–1925 рр. // *Грані.* — № 3. — 2005. — С. 27–32; *Її ж.*

Ліквідація багатопартійності в Україні (1920–1925 рр.): історіографія проблеми [Текст]: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06; Дніпродзержинський держ. технічний ун-т. — Д., 2006. — 207 арк. та ін.

² Павлов Д.Б. Большевистская диктатура против социалистов и анархистов. 1917 — середина 1950-х годов. — М., 1999. — С. 131–222; Судебный процесс над социалистами-революционерами (июнь–август 1922): Подготовка. Проведение. Итоги / Сост. С.А. Красильников, К.Н. Морозов, И.В. Чубькин. — М., 2002. — 1007 с. та ін.

³ Боева Л.А. Деятельность ВЧК-ОГПУ по формированию лояльности граждан политическому режиму (1921–1924 гг.). — М., 2003. — 151 с.; Дірявка Ю.П. Українська комуністична партія (укапів): утворення, діяльність та ліквідація (1920–1925 рр.): Дис. ... канд. наук: 07.00.01. — Дніпропетровськ, 2008. — 218 с.; Познанська К.В. Ліквідація більшовиками есерівської та меншовицької партійно-політичної опозиції в Україні (кінець 1919–1924 рр.): Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. — Дніпропетровськ, 2008. — 215 арк. та ін.

⁴ Лубянка: Органы ВЧК–ОГПУ–НКВД–НКГБ–МГБ–МВД–КГБ: 1917–1991: Справочник. — М., 2003. — С. 20–21.

⁵ Мовчан О.М. Придушення меншовицької опозиції в професійному русі України (1920–1924 рр.) // Укр. іст. журн. — 1993. — № 2/3. — С. 31.

⁶ Ветров Р.І. До питання про остаточну ліквідацію меншовиків в Україні у 1920–1924 рр. [Електронний ресурс] // Інтелігенція і влада. — 2007. — Вип. 9. — С. 104. — Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/iiv_2007_9_12.pdf

⁷ Держархів Полтавської обл. — Ф. П-9032. — Оп. 1. — Спр. 50. — Арк. 14.

⁸ Держархів Одеської обл. — Ф. П-3. — Оп. 1. — Спр. 585. — Арк. 34–35.

⁹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 1642. — Арк. 8.

¹⁰ Там само. — Оп. 16. — Спр. 1. — Арк. 21.

¹¹ Держархів Вінницької обл. — Ф. П-1 — Оп. 1. — Спр. 56. — Арк. 17–18.

¹² Там само. — Арк. 16.

¹³ Держархів Полтавської обл. — Ф. П-9032. — Оп. 1. — Спр. 50. — Арк. 15.

¹⁴ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 40. — Арк. 11.

¹⁵ Держархів Вінницької обл. — Ф. П-1. — Оп. 1. — Спр. 58. — Арк. 18.

¹⁶ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 640. — Арк. 21.

¹⁷ Держархів Вінницької обл. — Ф. П-1. — Оп. 1. — Спр. 58. — Арк. 16.

¹⁸ Держархів Полтавської обл. — Ф. П-9032. — Оп. 1. — Спр. 50. — Арк. 14–15.

¹⁹ Ленін В. Повне зібр. творів. — Т. 44. — С. 380–384.

²⁰ Держархів Вінницької обл. — Ф. П-1. — Оп. 1. — Спр. 146. — Арк. 8.

²¹ Держархів Полтавської обл. — Ф. П-9032. — Оп. 1. — Спр. 50. — Арк. 3–4.

²² Павлов Д.Б. Большевистская диктатура против социалистов и анархистов 30-х годов. — М., 2000. — С. 7.

²³ Держархів Полтавської обл. — Ф. П-9032. — Оп. 1. — Спр. 50. — Арк. 4.

²⁴ Держархів Вінницької обл. — Ф. П-1. — Оп. 1. — Спр. 58. — Арк. 18.

²⁵ Кокін С.А., Мовчан О.М. Ліквідація більшовиками правоесерівської і меншовицької опозиції в Україні в 1920–1924 рр. — К., 1993. — 59 с.; Меншевики в 1919–1920 гг. / Ответ. ред.: Галили З., Ненароков А.; Отв. сост. Павлов Д. — М., 2000. — 935 с.; Меншевики в 1921–1922 гг. / Ответ. ред.: Галили З., Ненароков А.; Отв. сост. Павлов Д. — М., 2002. — 622 с.

²⁶ Морозов К.Н. Судебный процесс социалистов-революционеров и тюремное противостояние (1922–1926): этика и тактика противоборства. — М., 2005. — 736 с. та ін.

²⁷ Вирок Українській революції: «Справа ЦК УПСР» / Упор. Т. Осташко, С. Кокін. — К., 2013. — С. 103–104.

²⁸ Т. Осташко звернула увагу, що попередньо замість слова «інтелігенція» було написано «міщанство». Див.: *Осташко Т.* Створення «справи ЦК УПСР» // Вирок Українській революції... — С. 58.

²⁹ Там само. — К., 2013. — С. 53–60.

³⁰ Там само. — С. 61.

³¹ Держархів Вінницької обл. — Ф. Р-489. — Оп. 4. — Спр. 22. — Арк. 217.

³² *Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В.* ЧК–ГПУ–НКВД в Україні: особи, факти, документи. — К., 1997. — С. 254–267.

³³ Коммунистическая партия Украина в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. — Т. 1, 1918–1941. — К., 1976. — С. 22.

³⁴ *Гусев В.І.* Бунд, Комфарбанд, євсекції КП(б)У: місце в політичному житті України (1917–1921 рр.). — К., 1996 — С. 69.

³⁵ *Ленін В.* Повне зібр. творів. — Т. 8. — С. 72, 74–75.

³⁶ ВЧК–ГПУ. Документи и материалы / Ред.-сост. Ю.Г. Фельштинский. — М., 1995. — С. 119–120.

³⁷ *Гусев В.І.* Бунд, Комфарбанд, євсекції КП(б)У... — С. 87–113.

³⁸ ВЧК–ГПУ. Документи и материалы / Ред.-сост. Ю.Г. Фельштинский. — М., 1995. — С. 121.

³⁹ РДАСПІ. — Ф. 17. — Оп. 86. — Спр. 251. — Арк. 103.

⁴⁰ Там само. — Оп. 84. — Спр. 1051. — Арк. 1–3.

⁴¹ Там само. — Ф. 445. — Оп. 1. — Спр. 119. — Арк. 194.

⁴² Там само. — Арк. 162–164, 175–177.

⁴³ Там само. — Арк. 135.

⁴⁴ Там само. — Арк. 137–139.

⁴⁵ Там само. — Ф. 445. — Оп. 1. — Спр. 119. — Арк. 120.

⁴⁶ Там само. — Спр. 167. — Арк. 185.

⁴⁷ Там само. — Арк. 6.

⁴⁸ Там само. — Арк. 7; Ф. 17. — Оп. 184. — Спр. 643. — Арк. 5–6.

⁴⁹ Там само. — Ф. 445. — Оп. 1. — Спр. 167. — Арк. 10.

⁵⁰ Там само. — Спр. 142. — Арк. 316.

⁵¹ Там само. — Арк. 180.

⁵² Там само. — Спр. 119. — Арк. 158.

⁵³ Там само. — Спр. 121. — Арк. 166–167.

⁵⁴ Там само. — Спр. 167. — Арк. 5.

⁵⁵ Там само. — Спр. 119. — Арк. 1–3.

⁵⁶ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 16. — Спр. 1. — Арк. 30.

⁵⁷ *Шаповал Ю.* Україна ХХ століття: Особи та події в контексті важкої історії. — К., 2001. — С. 90–91.

⁵⁸ Еврейский вопрос: поиски ответа. Документы 1919–1926 гг. — Винница, 2003. — С. 241.

⁵⁹ *Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В.* ЧК–ГПУ–НКВД в Україні... — С. 238.

⁶⁰ Там само.

⁶¹ Там само. — С. 234–235.

⁶² РДАСПІ — Ф. 76. — Оп. 3. — Спр. 306. — Арк. 168.

⁶³ *Шаповал Ю.* Україна ХХ століття... — С. 84.

⁶⁴ Еврейский вопрос: поиски ответа. — С. 257.

⁶⁵ РДАСП. — Ф. 76. — Оп. 3. — Спр. 326. — Арк. 2.

⁶⁶ Там само. — Арк. 4.

⁶⁷ Измозик В. Ф.Э. Дзержинский, ОГПУ и сионизм в середине 20-х годов // Вестник Еврейского университета в Москве. — 1995. — № 1. — С. 143–144.

⁶⁸ Див.: Очеретянюк В.І. Грудневі 1923 р. події на Соловках // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. — Вип. 3. — К., 1998. — С. 105–111.

⁶⁹ РДАСП. — Ф. 76. — Оп. 3. — Спр. 326. — Арк. 5.

⁷⁰ Костырченко Г.В. Тайная политика Сталина. — М., 2003. — С. 58.

⁷¹ Шаповал Ю. Україна ХХ століття... — С. 84.

⁷² Там само. — С. 86–88.

⁷³ Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В. ЧК–ГПУ–НКВД в Україні... — С. 243.

Ликвидации органами госбезопасности УССР оппозиционных общественно-политических организаций в 1920-х гг.

В статье исследуется участие органов госбезопасности в ликвидации оппозиционных Компартии политических партий и организаций в УССР у 1920-х гг. Акцентируется внимание на взаимодействии ГПУ УССР, партийных и советских органов.

Ключевые слова: ГПУ УССР, политическая оппозиция, политические партии, политические репрессии, государственный террор.

Elimination of opposition public and political organizations by the state security of the Ukrainian SSR in 1920s.

The article studies the involvement of state security in the elimination of political parties and organizations that were opposed to Communist Party in the Ukrainian SSR in 1920s. The major attention paid to the cooperation of the GPU of the Ukrainian SSR with Party and Soviet governments.

Keywords: GPU of the Ukrainian SSR, the political opposition, political parties, political repression, state terrorism.